

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 346.93

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ Й ВИДІВ ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Наталія ЗАГОРОДНЯ,
аспірант Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

SUMMARY

The article examines the theoretical approaches and scientific concepts regarding the concept of “sources of law” as one of the legal methods that ensure an efficient functioning of the state mechanism; its relationship with the concept of “form of law”. With regard to the general theoretical propositions about the sources of law, which are considered in the work, formulated the concept of sources of commercial procedural law of Ukraine. Analyzed and disclosed the problem of understanding the sources of the commercial procedural law in the material and formal sense, and explores new approaches to the determination of their individual species, taking into account the reform of the judiciary in line with European standards.

Key words: law, source of law, form of law, source of law in the formal sense, sources of the commercial procedural law.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються теоретичні підходи та наукові концепції щодо поняття «джерела права» як одного з правових засобів, що забезпечують ефективність функціонування державного механізму; його співвідношення з поняттям «форма права». З урахуванням загальнотеоретичних положень про джерела права, які висвітлюються в роботі, формулюється поняття джерел господарського процесуального права України. Аналізуються й розкриваються проблеми розуміння джерел господарського процесуального права в матеріальному та формальному значеннях і досліджуються нові підходи до визначення окремих їх видів з урахуванням реформування судової системи згідно з європейськими стандартами.

Ключові слова: право, джерело права, форма права, джерела у формальному розумінні, джерела господарського процесуального права.

Постановка проблеми. Складний стан української економіки потребує запровадження дієвих механізмів і вжиття оптимальних заходів виходу з тривалої економічної кризи, у тому числі вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, що складаються в процесі організації та здійснення господарської діяльності. Цьому, на нашу думку, сприятиме поглиблене теоретичне дослідження джерел господарського процесуального права, які значною мірою зумовлюють рівень правового регулювання зазначених відносин і характеризують особливості правової системи України.

Становлення нової правової системи сучасної України та її інтеграція в європейську правову сім'ю поставили питання щодо нового розуміння джерел господарського процесуального права й розвитку їх видів. Особливого значення в регулюванні господарських процесуальних відносин останнім часом набувають рішення Європейського суду з прав людини та інші конвенційні рішення.

Актуальність теми. З урахуванням вищезазначеного актуальність дослідження полягає в визначенні поняття джерел господарського процесуального права України, встановленні їх особливостей, а також подальшого розвитку й оновлення.

Метою статті є дослідження теоретичних підходів і наукових концепцій щодо поняття «джерела права», які дають змогу визначити та сформулювати поняття джерел господарського процесуального права України й розкрити деякі їх види.

Виклад основного матеріалу дослідження. Господарське процесуальне право є частиною (галуззю) загальної системи національного права, підпорядковується її законам і загальним принципам будови права.

У зв'язку з цим питання про поняття джерел господарського процесуального права також варто розглядати як частину проблеми загальної теорії права, як частину загального вчення про джерела права загалом. Отже, поняття й сутність джерел господарського процесуального права можна розкрити лише шляхом вивчення загальнотеоретичних правових положень про джерела права, визначивши їх загальні ознаки та виявивши особливості, зумовлені сферою суспільних відносин, що регулюються нормами цієї галузі права.

Так, джерела права є одним із правових засобів, які забезпечують ефективність функціонування державного механізму й у сукупності становлять цілісну та взаємопов'язану систему. Перш ніж аналізувати різні джерела права, є необхідність розглянути співвідношення понять «форма права» і «джерело права», оскільки сьогодні в юридичній літературі звертається увага на багатозначність і нечіткість поняття «джерело права», а також численність джерел права. Це створює відомі термінологічні труднощі, унаслідок чого виникає проблема розмежування вищезазначених понять, уточнення їх смислового змісту.

Спори стосовно розуміння категорії джерела права неодноразово виникали в радянський період. Висловлювалися різні позиції щодо вказаної проблеми, зокрема пропонувалось під джерелом права розуміти «той спосіб, яким правилу поведінки державною владою надається загальнообов'язкова сила» [1, с. 173]; коли мова йшла про джерело права в широкому розумінні, то його розуміли як «диктатуру робочого класу, тобто радянську владу», а в спеціальному значенні – «законодавчі норми» [2, с. 15]. На невизначеність поняття «джерела права» звернув увагу відомий теоретик права С.Ф. Кечек'ян, який зауважував,

що це поняття належить до невстановлених у теорії права, оскільки немає не тільки загально визнаного його визначення; спірним є саме значення, в якому використовується слово «джерело права», а сам цей термін є не більше ніж образом, що має насамперед допомогти розумінню, ніж надати розуміння того, що ним визначається [3, с. 3].

Підтримує цю позицію Л.С. Галесник, який указує: те, що в юридичній науці називають джерелами права, насправді є лише формами, засобами закріплення та вираження юридичних норм [4, с. 8]. Усі зазначені дослідники живляють при цьому словосполучення «форма вираження» або «спосіб закріплення». Законодавство – одна з тих форм, у які об'єктивується об'єктивне право, це найкраща, найвища форма його вияву.

Г.Ф. Шершеневич, прибічник ототожнення джерела права й форми права, вважає, що під назвою джерел права традиційно розуміють термін, який використовується для «згладжування» відмінностей між термінами різних історичних періодів. До того ж термін «джерело права» має самостійне значення для дослідження правотворення як основа права, а також форма вираження позитивного права, що мають значення обов'язкових засобів ознайомлення з чинним правом. Непридатність терміна «джерело права» пояснюється його багатозначністю. Під цією назвою розуміють сили, що створюють право, матеріали, покладені в основу будь-якого законодавства, історичні пам'ятки, засоби пізнання чинного права [5, с. 24].

Наприклад, А.Б. Венгеров, досліджуючи проблему форм і джерел права, дійшов висновку, що поняття «джерело права» – це синонім поняття «форма права» [6, с. 340]. Водночас зауважимо, що синонімічних понять не існує, існують синонімічні слова. Із цим також узгоджуються випадки, коли визначення джерел права виключає згадування про форму. Так, зокрема, С.С. Алексєєв зазначає, що джерела права – це видані державою або визнані нею офіційно документальні засоби вираження та закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення [7, с. 45].

Якщо підтримувати позицію тих дослідників, які ототожнюють поняття «джерело права» та «форма права», то можна дійти висновку, що вони виокремлюють джерело права в матеріальному розумінні (фактори, що зумовлюють зміст права) і формальному розумінні (правові акти).

У формальному розумінні джерело права – це форма, завдяки якій правова норма набуває загальнообов'язкового значення. Питання про те, що є джерелом права у формальному розумінні, залежить від відповіді на запитання: у чому полягають підстави обов'язковості норм права, які саме форми надають нормам правового характеру? Отже, формальне розуміння терміна «джерело права» зливається з формою через правотворчу діяльність уповноважених суб'єктів [8, с. 53].

Так, В.В. Шаповал зазначає, що формами існування будь-якої галузі національного права є нормативно-правові акти, які належать до формальних джерел права. [9, с. 5]. Ту саму ідею висувують й автори підручників із теорії держави і права, які визнають юридичні джерела (форми) або загальносоціальні джерела офіційно-документальними формами вираження й закріплення норм права, що виходять від держави та надають їм юридичне, загальнообов'язкове значення [10; 11].

До загальносоціальних джерел належать економічні, соціальні, політичні, морально-культурні й інші фактори, які породжують або об'єктивно зумовлюють виникнення правових норм.

Але в деяких виданнях поняття «джерело права» та «форми права» не ототожнюються. Вони, за твердженням авторів, тісно взаємопов'язані, але не збігаються.

Так, С.С. Алексєєв, не ототожнюючи цих понять, вважає, що нормативні акти є формою права, тому що виконують функцію юридичних джерел, тобто актів правотворчості. Іншими словами, юридичне джерело, взяте в змістово-документальній формі, тобто як носій юридичних норм, є формою існування права. По-друге, нормативний акт як форма права в практичному житті є формальним джерелом, із якого люди черпають інформацію про юридичні норми [12, с. 128–129]. Тому потрібно використовувати термін «джерело права» саме в цьому розумінні, оскільки термін «форма права» виражає ширший зміст характеризуваного явища.

Якщо «форми права» показують, як зміст права організовано й виражено ззовні, то «джерела права» – це витоки формування права, система факторів, що визначають його зміст і форми вираження. Відповідно, на нашу думку, необхідно виходити з того, що форма права – це об'єктивоване вираження його змісту, тобто правової норми чи іншого правила поведінки. А джерело права визначає діяльність, за допомогою якої правові норми набувають характеру права, а отже, стають об'єктивно визначеним, постійним та обов'язковим (отримують юридичну силу).

Розглянуті загальні положення про джерела права мають методологічне значення для визначення й формулювання поняття джерел господарського процесуального права.

Учення про поняття джерел господарського процесуального права, на жаль, у науці практично не висвітлюються, а деякі автори взагалі не дають окремого визначення поняття джерел господарського процесуального права, обмежуючись тільки їх характеристикою. В.Д. Чернадчук зазначає, що джерелами господарського процесуального права є нормативно-правові акти, які вміщують правові норми, що регулюють процедуру досудового врегулювання господарських спорів і процедуру господарського судочинства [13, с. 38]. Дещо інше визначення поняття джерел господарського процесуального права надає О.І. Харитонова, згідно з яким джерелами господарського процесуального права є нормативно-правові акти, що містять норми, які регулюють порядок здійснення правосуддя в господарських відносинах [14, с. 29]. В.І. Горевий, на відміну від О.І. Харитонові, до поняття джерел господарського процесуального права зараховує не тільки правові норми, що регулюють процедуру господарського судочинства, а й норми, які регулюють процедуру досудового врегулювання господарських спорів.

На підставі загального визначення поняття «джерело права», запропонованого Н.М. Пархоменко [8, с. 111], автор під джерелами господарського процесуального права України розуміє зовнішні форми існування норм господарського процесуального права у вигляді письмових документів (правових приписів), виданих у межах повноважень суб'єктів правотворчості, згідно зі спеціальною процедурою, що мають юридичну силу й обов'язковість до виконання, відображають волю суб'єктів правотворчості та спрямовані на регулювання господарського судочинства.

Іншими словами, під джерелом господарського процесуального права як зовнішньої форми його існування потрібно розуміти офіційно-документальний спосіб вираження й закріплення правил поведінки учасників господарських відносин, що виходить від держави або визнається нею офіційно, за допомогою якого цим правилами надається юридично загальнообов'язкове, забезпечене державою значення.

Як убачається з огляду праць, основною домінантою в підходах до визначення поняття й видів джерел господарського процесуального права є головний постулат – суспільні відносини не можуть регулюватися поза за-

конодавчим чи іншим нормативно-правовим актом. До основних джерел господарського процесуального права в юридичній літературі належать норми Конституції України, Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) та інших кодексів України, які так чи інакше регулюють господарські відносини, а також велика кількість законів і підзаконних нормативно-правових актів різного рівня (наприклад, Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо вдосконалення державного регулювання господарської діяльності» від 9 серпня 2008 року № 698/2008; Декрет Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію та сертифікацію» від 10 травня 1993 року № 46/93).

Вищу юридичну силу та значення для господарського процесу має, безперечно, Конституція України, в якій містяться й матеріальні, і процесуальні норми. Але все ж такі норми, які мають процесуальне значення, у ній небагато (наприклад, серед них ст. ст. 8, 9, 10). Вони належать до норм, що мають універсальний характер і є визначальними як для господарського, так і для українського судочинства загалом.

Процесуальне законодавство, яке застосовується господарськими судами, складається з двох основних нормативно-правових актів: ГПК і Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року. ГПК має загальний характер і застосовується господарськими судами під час розгляду всіх спорів, а Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» установлює й регулює порядок розгляду справ, пов'язаних із банкрутством, поєднуючи процесуальні та матеріальні норми.

Невід'ємною частиною національного господарського процесуального законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та які регулюють відносини у сфері господарської діяльності (наприклад, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, ст. 9 Конституції України, ст. 4 ГПК). Відповідно до ч. 4 ст. 4 ГПК, господарський суд у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовує норми права інших держав. Але законодавство України й міжнародні договори регулюють це питання не шляхом установлення обов'язку застосування певного права, а шляхом надання сторонам права обирати законодавство. Так, Законом України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року встановлено, що у випадках, передбачених законом, учасники правовідносин можуть самостійно здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню [15]. Вибір права може здійснюватися щодо правочину загалом або його окремої частини. Вибір права не здійснюється, якщо відсутній іноземний елемент у правовідносинах. Згідно зі ст. 28 Типового закону ЮНІСТРАЛ про міжнародний торговий арбітраж, ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», третейський суд вирішує спір згідно з нормами права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору [16; 17].

Звичай як матеріальне джерело господарського процесу також є регулятором господарських правовідносин. Так, відповідно до ГПК, господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї в разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності (ст. 4 ГПК). У ГПК статті, яка б чітко визнавала договір і звичай самостійними джерелами господарського процесуального права, немає. Уважаємо, що це є певним недоліком Кодексу, оскільки договір і звичай саме у сфері господарювання можуть мати найширше застосування [18, с. 9]. По-перше, про це

свідчать норми Цивільного кодексу України (ст. ст. 6, 7), які поширюються на господарські відносини; по-друге, аналіз норм Господарського кодексу України свідчить, що він також допускає застосування договору та звичаю до регулювання господарських відносин. Так, відповідно до ст. 174 Господарського кодексу України, господарські зобов'язання можуть виникати з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також із угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать. Згідно з ч. 4 ст. 265 Господарського кодексу України, умови договору поставки повинні викладатися сторонами відповідно до вимог Міжнародних правил щодо тлумачення термінів «ІНКОТЕРМС». Ця норма, регулюючи внутрішні торговельні операції між резидентами України, встановлює обов'язковість застосування міжнародних звичаїв у внутрішніх відносинах. Доцільність такого нововведення є спірним питанням і предметом окремого дослідження, але така законодавча норма існує, тому нехтувати нею не можна.

Окрема група джерел визначає суто порядок здійснення процесуальних дій учасниками господарського процесуального права. Насамперед це порядок звернення до суду з позовом, відкриття провадження у справі, розгляд справи, перегляд справи, винесення рішення тощо. До таких джерел належить процесуальне законодавство, а в окремій частині й договір. Характер вищезазначених джерел визначається в основному матеріальним характером регулювання. Незважаючи на це, цей вид джерел є суттєво важливим для вирішення господарських спорів та інших правових питань. Це ґрунтується на природі самої категорії «спір про право», який є матеріальною категорією, що впливає з матеріальних відносин.

Варто підкреслити, що договір як процесуальне джерело господарського процесуального права актуальний під час досудового врегулювання спорів і під час розгляду справ третейськими судами. Що стосується досудового врегулювання спорів, то сторони можуть у договорі між собою чи окремій угоді змінювати або доповнювати положення про порядок такого врегулювання (щодо строків направилення та розгляду претензій, складу документів тощо), якщо це прямо не заборонено чинним законом. Ще більш важливе значення договір має для третейського судочинства [19, с. 65]. Так, Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлено, що сторони можуть на власний розсуд визначити кількість арбітрів і процедуру призначення арбітрів (ст. ст. 10, 11), процедуру розгляду справи третейським судом (ст. 19), місце арбітражу (ст. 20), мову, яка буде використовуватися під час арбітражного розгляду справи (ст. 22).

Зв'язок вищезазначених джерел із матеріальними також простежується через категорію «спір про право». Матеріальна категорія «спір про право» нерозривно пов'язана із зацікавленістю суб'єктів щодо його вирішення. Така зацікавленість має процесуальний характер, оскільки звернена до господарського суду. Крім цього, як зазначає Л.М. Ніколенко, норми матеріального та процесуального права тісно пов'язані між собою і доповнюють один одного. Значна кількість процесуальних норм знаходиться в кодифікованих і некодифікованих актах матеріального права. Узгодженість між указаними нормами – це одна з умов належного функціонування судового порядку захисту суб'єктивних прав громадян і юридичних осіб. Взаємозв'язок норм процесуального й матеріального права особливо виявляється в процесі вдосконалення процесуального законодавства. Крім того, процесуальні норми, регламентуючи діяльність господарського суду, забезпечують можливість правильності застосування норм матеріального права та їх тлумачення [20, с. 153].

Отже, на підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що з урахуванням особливостей предмета і специфіки господарського процесуального права джерела господарського процесуального права можна класифікувати за їх галузеву ознакою на матеріальні та процесуальні джерела господарського процесуального права.

Відповідно, до матеріальних джерел господарського процесуального права необхідно зарахувати джерела, які містять норми, що регулюють суспільні (матеріальні) відносини шляхом їх прямого правового регулювання за допомогою визначення для їхніх учасників змісту прав, обов'язків і заборон. Процесуальні джерела об'єднують ті норми права, які регулюють суспільні (процесуальні) відносини, що складаються між судом, з одного боку, й учасниками судового розгляду, з іншого боку, і направлені на вирішення процедурних та організаційних питань реалізації норм матеріального права з метою захисту прав і законних інтересів суб'єктів матеріальних правовідносин.

У сучасний період розвитку господарського процесуального права спостерігаються поступові зрушення в науці господарського процесуального права про уявлення щодо джерел, включаючи до їх переліку не лише нормативно-правові акти господарського процесуального законодавства, а й інші, нетрадиційні (нетипові), джерела.

Сьогодні особливого значення в регулюванні господарсько-процесуальних відносин, набувають рішення Європейського суду з прав людини та інші конвенційні рішення. Офіційно (на рівні Конституції України та законів України) визнані джерелами права міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, і рішення Європейського суду з прав людини. Значно розширилася сфера застосування ділових звичаїв як регуляторів господарських відносин, що відображено, зокрема, в господарському законодавстві.

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), започаткувала процес зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення в правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму. Ні в кого не викликає сумнівів юридична своєрідність Конвенції, оскільки країни, які її підписали, не розглядають її виключно як текст, що містить норми про права людини. Така досить спрощена думка набула поширення тільки в країнах колишнього пострадянського простору, де протягом радянської історії насаджувався «позитивістсько-командний» погляд на право загалом і права людини зокрема.

Варто зауважити, що вітчизняний законодавець не лише визнає Конвенцію, а й у ст. 17. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV встановлює, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права [21].

Подальше оновлення і трансформація джерел права в Україні відбуваються з розвитком судової реформи у 2010 році, відповідно до якої розпочато впровадження Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини як джерела права. Законом України «Про судову систему і статус суддів» [22] процесуальні кодекси було доповнено нормами про те, що рішення Верховного Суду України, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права в подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить

зазначену норму права (закону), і для всіх судів України. Так, ст. 111-16 ГПК України передбачає, що «Верховний Суд України переглядає судові рішення з підстав встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом». Відповідна позиція була закріплена в низці постанов Пленуму Верховного Суду України, в яких надається роз'яснення судам загальної юрисдикції про необхідність застосування Конвенції й рішень Європейського суду з прав людини як джерела права. Так, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 року № 1 визначено: «... суди повинні застосовувати Конвенцію і рішення Європейського суду як джерело права...»; у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» від 18 грудня 2009 року № 14 зазначено: «... у мотивувальній частині кожного рішення ... у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду, які згідно із Законом від 23.02.2006 р. № 3477-IV є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі».

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень, господарські суди України під час розгляду господарських справ досить активно застосовують практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Так, за період із 1 січня 2010 року по 1 березня 2016 року посилання на практику Європейського суду з прав людини зроблені більше, ніж у 870 постановах Вищого господарського суду України. Щоправда, за цей самий період лише в 17 постановах судової палати в господарських справах Верховного Суду України є такі посилання, причому в більшості випадків ідеться про застосування норм процесуального, а не матеріального права [23].

У контексті досліджуваного питання надзвичайно важливим, на нашу думку, є використання ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яка дозволяє застосовувати Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини також сторонам та іншим учасникам судового процесу, у тому числі учасникам господарських відносин, під час вирішення господарських спорів.

О.А. Беляневич також зауважує, що з огляду на необхідність забезпечення дотримання в Україні Конвенції для юрисдикційної діяльності національних (господарських судів) першорядне значення мають ті рішення й ухвали Європейського суду з прав людини, в яких Суд витлумачив норми Конвенції (наприклад, про право на справедливий суд, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на мирне користування майном тощо) [24, с. 37].

Висновки. Під час розгляду питання щодо видів джерел господарського процесуального права необхідно враховувати динамічні державно-правові процеси, що відбуваються в умовах розвитку правової системи України, та висвітлювати їх з огляду на реалії сучасного стану національного й міжнародного законодавства. Отже, коло джерел господарського права України, як і низки інших галузей національного права, крім актів законодавства (нормативно-правових актів), міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, звичаїв ділового обороту (торгових звичаїв), має охоплювати також рішення Європейського суду з прав людини.

На підставі вищезазначених положень вважаємо за доцільне вдосконалити та закріпити положення щодо зазначеного джерела господарського процесуального права в ГПК України, для чого внести зміни до ч. 7 ст. 4 тако-

го змісту: «У разі неповноти, неясності, суперечності або відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю суб'єктів господарювання України, господарський суд повинен застосувати аналогію закону або аналогію права».

Список використаної літератури:

1. Голунский С.А. Теория государства и права : [учебник] / С.А. Голунский, М.С. Строгович. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 304 с.
2. Абрамов С.Н. Гражданский процесс : [учебник для юридических высших учебных заведений] / С.Н. Абрамов. – М. : Юрид. изд. МЮ СССР, 1946. – 227с.
3. Кечекьян С.Ф. О понятии источника права / С.Ф. Кечекьян // Ученые записки Моск. гос. ун-та. Вып. 116 «Тр. юрид. ф-та». – М., 1946. – Кн. 2. – 1946. – С. 3–15.
4. Галесник Л.С. Нормы права и практика коммунистического строительства / Л.С. Галесник // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960.
5. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – Вып. 2. – М., 1911. – Т. I. – 1911.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права : [учебник для юридических вузов] / А.Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
7. Алексеев С.С. Государство и право : [учебное пособие] / С.С. Алексеев. – М. : ТК Велби, Проспект, 2006. – 152 с.
8. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / Н.М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.
9. Шаповал В. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії) / В. Шаповал // Право України. – 1999. – № 6. – С. 3–10.
10. Андрусяк Т.Г. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / Т.Г. Андрусяк. – Львів : Фонд «Право для України», 1997. – 197 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-ге видання. – К. : Алерта, 2010. – 520 с.
12. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс : в 2 т. : [учебник] / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 2. – 1981. – 360 с.
13. Господарське процесуальне право України : [підручник] / [В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос, В.П. Нагребельний, Д.М. Лук'янець] ; за заг. ред. к. ю. н. В.Д. Чернадчука. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 331 с.
14. Господарське процесуальне право України : [підручник] / за ред. О.І. Харитонової. – К. : Істина, 2008. – 360 с.
15. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709/IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 1278.
16. Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство / Торгово-промислова палата України ; під заг. ред. І.Г. Побірченко. – К. : Ін Юре, 2007. – 584 с.
17. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 № 4002/XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 25. – Ст. 198.
18. Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Ю.Д. Притика. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 36с.
19. Прилуцький Р.Б. Сучасний стан цивільного та господарського законодавства становить загрозу для безпеки України / Р.Б. Прилуцький // Економіко-правові дослідження в ХХІ столітті: проблеми та економічно необґрунтовані норми в законодавстві, регулюючому господарську діяльність в Україні і шляхи їх усунення : матеріали Другої міжнародної науко-практ. інтернет-конф. (г. Донецьк, 2–5 лютого 2009 г.). – Донецьк : Вебер (Донецьке відділення), 2009. – С. 62–71.
20. Ніколенко Л.М. Матеріальні та процесуальні норми і правовідносини: їх взаємозв'язок у господарському судочинстві / Л.М. Ніколенко // Наше право. – 2013. – №10. – С. 148–154.
21. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
22. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.
23. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
24. Беляневич О.А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини / О.А. Беляневич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». – 2009. – № 81. – С. 32–38.